

UBAS Nordisk
Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter

Fra funn til samfunn
Jernalderstudier tilegnet Bergljot Solberg
på 70-årsdagen

Knut Andreas Bergsvik og Asbjørn Engevik jr. (red.)

UNIVERSITETET I BERGEN

1

UBAS – Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter. Nordisk 1

Copyright: Forfatterne.

Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen
Postboks 7800
5020 Bergen
Norge
www.hf.uib.no/arkeologisk

ISBN: 82-90273-78-9

ISSN: 1503-9811

Redaktører for denne boken

Knut Andreas Bergsvik
Asbjørn Engevik jr.

Redaksjon for serien UBAS

Terje Østigård
Lars Forsberg
Janicke Zehetner

Layout

Christian Bakke og Jan Kåre Wilhelmsen, Formidlingsavdelingen,
Universitetet i Bergen
Foto av Bergljot Solberg: Magnus Vabø, Formidlingsavdelingen, UiB
Forside/omslag: Arkikon, www.arkikon.no

Trykk

PDC Tangen
Papir: Galerie Art Silk 130 g.
Fonter: Adobe Garamond og Myriad

Symbolik för lycka och skydd

– vikingatida amulethängen och deras rituella kon-text

Det finns gott om rikt utrustade vikingatida kvinnogravar, inte minst från Birka. Utrustningen består ofta av praktfulla smycken och dräktdetaljer, det vill säga det som naturligt följer med när den döda begravs i sin högtidsdräkt; här till kommer ibland också det jag vill kalla verkliga gravgåvor, olika kärl med mat och dryck liksom skrin med personliga ägodelar (Gräslund 1985:299f). Smyckeuppsättningen består normalt av ett par spännbucklor mellan vilka pärlor är uppträdde på en snodd, ett schalspänne och ibland också ett litet spänne till sprundet i särken. Från den ena spännbucklan hänger diverse redskap i band eller kedjor, det kan vara en kniv, en kam, nycklar, hygienredskap som pincett, nål (nagelpetare?) och örslev eller textilredskap som nålhus, nålbryne och sax. Spänneuppsättningen är i stort sett relativt enhetlig, något som däremot inte gäller pärlbanden. Dels är det mycket stor skillnad mellan olika pärluppsättningar, både ifråga om pärlornas material och utförande, dels är skillnaden stor vad gäller förekomsten av metallhängen bland pärlorna. I vissa rika kvinnogravar finns praktfulla pärlgarnityr men inte ett enda hänge, i andra gravar är pärlraden ideligen avbruten av olika hängen. Hur ska man tolka förekomsten av dessa hängen? Är de enbart vackra smycken eller har de också en annan och djupare innebörd? Med utgångspunkt i Birkamaterialet ska jag här argumentera för att många hängen kan ha haft en rituellt skyddande och lyckobringande funktion. En intressant fråga blir då om en kvinna med amulethängen, ibland av flera olika slag, hade ett speciellt förhållande till religionen.

Amuletter i skriftligt och arkeologiskt källmaterial

Intresset för mentaliteter, den så kallade kognitiva arkeologin, uppträdde inom forskningen under 1980- och 90-talen (Renfrew 1982; Renfrew 1994). I denna strävan att försöka förstå den förhistoriska människans tankevärld ingår de religionshistoriska tolkningarna åter som en viktig del, något som de gjorde under 1900-talets första hälft (Dommasnes 1991:47f). För skandinavisk järnålder har man pekat på att en successiv religionsförändring bör ha ägt rum under århundradena före 500 e.Kr, en övergång från vad som antas ha varit en kollektiv fruktbarhetskult

till en mer individuellt inriktad asakult, en väsentlig del av vad som brukar kallas den fornskandinaviska religionen (Fabech 1992). Inom fruktbarhetskulten, så central för ett bondesamhälle som järnålderns, tycks kvinnor ha spelat en betydande roll, och det finns knappast anledning att tro att detta upphörde i och med det nämnda «kultskiftet», som sammanfaller med uppkomsten av ett mer aristokratiskt samhälle med en tydlig krigarideologi. Ett exempel på att fruktbarhetskulten levde kvar länge är de «heliga vita stenarna», fallosformade stenar på eller i gravar från första årtusendet e.Kr, som långt fram i tiden uppfattades som heliga av orsbefolkningen (Solberg 1999:99ff).

I alla tider och i alla kulturer har människor använt smycken för att pryda sig, och man har också burit amuletter som lyckobringare eller som skydd mot faror. Det är inte alltid enkelt att avgöra om ett hänge enbart är ett smycke eller om det dessutom kan ha haft en amulettfunktion. Över huvud taget kan det vara problematiskt att identifiera amuletter i det arkeologiska materialet (jfr Fuglesang 1989:15), oftast är det ju utifrån jämförelser med skriftliga kulturer och/eller senare kulturhistoria som vi anser oss ha anledning att tolka ett visst föremål som en amulett, det vill säga ett föremål laddat med en särskild kraft, kanske med gudomlig kontakt.

Amuletter finns av många slag, inte bara i form av hängen som bars bland pärlorna på bröstet, även om det just är hängen som är det centrala i denna artikel. Bland andra artefakter bör särskilt guldgubbar och vapenminiatyrer nämnas. Säkert uppfattades också olika naturföremål, till exempel speciella stenar, en vriden rot, en djurtand eller en sjöstjärna ibland som amuletter. Sådana amuletter av organiskt material har emellertid mycket sällan bevarats, och för naturföremål som stenar är identifieringen näst intill omöjlig. Vi har mycket få skriftliga belegg på förkristna amuletter. Ett är berättelsen i Vatnsdålasagan om nordmannen Ingemund som av Harald Hårfager fick en liten Fröfigur som minne av slaget vid Hafsrfjord (Vatnsdælasaga kap. 9, 10 och 15), ett annat är berättelsen om hur Hallfred Vandradaskald ständigt bar med sig en liten Torsstatyett i en pung (Hallfredar saga kap. 6). Som ett uttryck för att man under förkristen tid använde sig av amuletter och trodde på deras kraft kan man se stadgandet i Eidsivatingslagens Kristenrett att ingen fick i sitt hus ha sådant som tillhörde hedendomen, stav eller altare, trolldomsmedel eller häxrot. I en förklaring nämns vilka saker som hade anknytning till den hedniska kulten: figurer av olika slag av exempelvis deg eller lera och matoffer. I den isländska Grágás finns också föreskrifter av samma art, att hedniska uttrycksformer var förbjudna. Bland annat nämns att man inte fick utöva trolldom eller trollkonster och inte inviga stenar som amuletter (Nilsson 1992:35ff).

När vi ser till det arkeologiska materialet för vikingatiden är förmodligen den mest kända och också allmänt accepterade amuletten torshammaren, antingen tillverkad av silver eller i form av enkla järnhammare, upprädda på en halsring, bestående av en vriden järnten. Silvertorshamrarna är ofta ornerade, ibland med enkla inpunsade eller stämplade mönster (inte sällan i form av ett kors!), ibland med fin filigrandekor,

där skaftets överdel och bäröglan utgör ett rovfågelshuvud. Att hammaren verkligen har en koppling till Tor finns det både litterära och ikonografiska belegg för. Mest kända är kanske eddadikten Trymskvädet som handlar om när Tors hammare blir stulen och han tvingas klä ut sig till brud för att kunna ta tillbaka sin hammare och bildframställningen på en runsten från Altuna kyrka i Uppland (U 1160), där Tor ses sittande i en båt med hammaren höjd, samtidigt som han försöker fiska upp midgårdssormen. Silvertorshamrarna har nästan uteslutande påträffats i skattfynd, medan torshammarringar av järn hittas i gravfynd, normalt i brandgravar i östra Sverige, på Åland och i Ryssland (Ström 1984:127ff). I Birkagravarna har de ofta påträffats överst i en urna med utplockade brända ben i brandlagret, något som ger ett påtagligt intryck av att de använts i begravningsceremonierna och således spelat en roll i den religiösa kulturen.

Sannolika amulethängen

De hängkors och krucifix som ett antal Birkakvinnor har fått med sig i graven (Gräslund 1984) vill man gärna se som kristna amuletter, det vill säga att de skulle vara en försäkring om hjälp och skydd från Vite Krist.

Men vilka hängen skulle, förutom torshamrarna som huvudsakligen hör hemma i brandgravar, kunna utgöra amuletter med koppling till den fornskandinaviska religionen? Några typer som kan komma ifråga och som finns företrädde i skelettgravarna i Birka är hängen i form av en kubbstol, hängen i form av en hoprullad orm, hängen i form av en kvinnofigur och hängen i form av ett mansansikte eller ansiktsmask, liksom de sköldformiga hängena och de eldstålsformiga hängena. Detta urval betyder dock inte att inte ytterligare hängformer kan ha haft en magisk-religiös innebörd. Hayo Vierck har i en postum, mycket intressant artikel (skriven 1984) behandlat två amulettmotiv från hedendomens

Figur 1. Hayo Viercks rekonstruktionsteckning av pärlbandet i Bj 632. Observera ormhänget (3), hänget i form av en kubbstol (1) och det bysantiska myntet med kors (2) (efter Vierck 2002).

sista tid i Hedeby, nämligen valkyriemotivet och tronstolsmotivet (Vierck 2002). Han visar där med teckningar hur amulethängen kan ha burits, bland annat ger han en rekonstruktion av kvinnan i Birkas kammargrav Bj 632, försedd med flera olika typer av förmodat magiskt/religiösa hängen, varav ett kubbstolsformat (Fig. 1).

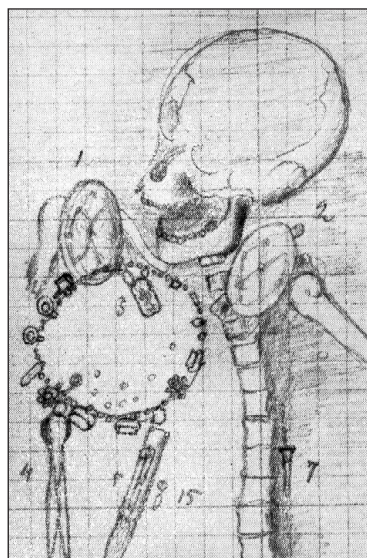
Hängen i form av en kubbstol

Sådana hängen, gjorda av silver, har påträffats i tre Birkagravar från 900-talet, i kammargravarna Bj 632 (Fig. 2) och Bj 968 och i kistgraven Bj 844. De uppfattas som klart nordiska med en svensk-dansk utbredning och de har tolkats som symboler för en härskartron och då speciellt för Odens högsäte (Arrhenius 1961:156; Zeiten 1997:21f; Price 2002:163f). Hängena låg i alla tre gravarna tillsammans med flera andra hängen i anslutning till pärlband med pärlor av bergkristall och karneel, bärnsten, glas och glasfluss. I Bj 632 låg pärlbandet i en cirkel vid övre delen av den dödas bröst (Fig. 3), i Bj 844 låg det mellan de två spännbucklorna; i Bj 968 tycks det ha legat runt kvinnans hals. I de två förstnämnda gravarna påträffades också bland annat hängen i form av en hoprullad orm, i Bj 968 ett hängkors, en kvinnofigur, ett genomborrat Hedebymynt med ansiktsmask och ett sköldformigt hänge.

I grav 4 på Fyrkatgravplatsen, Jylland, hade en kvinna begravts i en vagnskorg. Bland flera föremål av amulettkaraktär, till exempel östliga fågelfotsformade hängen, som påträffades centralt i gravan (liggande i den dödas knä?) fanns ett kubbstolsformigt hänge (Roesdahl 1977:140f). Vierck påpekar det intressanta i att mer än en tredjedel av de kända stolformiga hängena är påträffade i Birka, Hedeby och Fyrkat, således centralorter med anknytning till kungamakten (Vierck 2002:45). Från Hedeby diskuterar han ett hänge i form av en tron med djurhuvudprydda armstöd och två fåglar vid ryggstödet och finner detta vara en *interpretatio Germanica* av den antika härskartronen med lejon och fåglar (Vierck 2002:45ff). Den romerska ämbetsmannastolen, *sella curulis*, kan sedan följas långt fram i tiden som symbol för både den världsliga och den andliga makten (Wanscher

Figur 2. Kubbstolshänget från Bj 632 (efter Arbman 1940).

Figur 3. Pärlor och hängen i kammargraven Bj 632. Detalj från Hjalmar Stolpes fältriting (efter Arbman 1943).

1980:198). Under skandinavisk medeltid uppträder de som biskopsstolar (Gräslund 2005).

Hängen i form av en hoprullad orm

Ormhängen är en ganska ovanlig typ; från Birka finns de två redan nämnda från Bj 632 och Bj 844 (Fig. 4). Hängen i form av hoprullade ormar är kända i guld, silver och brons från Norge och Danmark, inklusive Hedeby. I det norska materialet finns flera exempel, dels en hoprullad orm i guld ingående i Honskatten, dels en hoprullad orm i silver apterad som hänge på en silverkedja med glaspärlor från Trå i Granvin, Hardanger och vidare ett bronshänge i form av en hoprullad orm från Nordland (Shetelig 1944:12ff, fig. 10-11). I en kvinnlig obränd båtgrav från Longva, Sunmøre, daterad till 800-talet och med rikt och varierat gravgods, påträffades ett sådant ormhänge tillverkat av jet (Fett 1944:46). Ett annat hänge i den graven var en bärnstensfigur, en profilsedd kvinna med stora likheter med de så kallade valkyriorna. Longvakvinnan påminner mycket om «valkyrian» från en båtgrav med rik smyckeutrustning i Gamla Uppsala, även den daterad till 800-talet (Nordahl 2001:52f).

Figur 4. Ormhängen från Bj 632 och Bj 844 (efter Arbman 1940).

Jetmaterialet till ormhänget från Longva är sannolikt hämtat från trakten av Whitby i Yorkshire, eftersom det inte finns några kända jetteförekomster i Skandinavien (Graham-Campbell 1980:30, nr. 174). Förmodligen sågs jet som en exotisk form av svart bärnsten, och kanske tillskrevs materialet i sig skyddande egenskaper, precis som bärnsten har ansetts ha långt fram i tiden (Shetelig 1944:3). Ett ännu vackrare ormhänge i jet är funnet vid utgrävningar vid järnvägsstationen i York (Graham Campbell 1980:30, nr. 175). Från det vikingatida Dublin finns förutom en träamulett i form av en hoprullad orm också en så kallad ormsten, en fossil som ser ut just som en hoprullad orm (Roesdahl & Wilson 1992, nr. 408). Sådana fossiler har i folktron långt fram i tiden ansetts vara lyckobringande amuletter.

Ormen som djurart har spelat en oerhört viktig roll i religion, mytologi och folketro, förmodligen på grund av att den bor i underjorden, att den är giftig och att den ömsar skinn. Just skinnömsningen har gjort att den har setts som en symbol för återfödande, fruktbarhet och liv. I folktron spelade husormen eller tomtormen en viktig roll långt fram i tiden. Det gällde att hålla sig väl med ormen och mata den, då skyddade den folk och få, i motsatt fall kunde den dra olycka till gården. Ormhängena kan förmodligen uppfattas som apotropiska, ett skydd mot allt ont, samtidigt som

de symboliserade fruktbarhet. Det är också värt att notera att Osebergsskeppets stävpnydnad är utformad som en spiral, en hoprullad orm, som på samma sätt som drakhuvudena hade en avvärjande effekt (Shetelig 1944:13).

Hayo Vierck har påpekat att ormen är det i särklass vanligaste motivet i den nordiska djurornamentiken (Vierck 2002:18). Han hävdar att det bör finnas ett intellektuellt samband mellan ormmotivet i ornamentiken och bruket av ormamuletter, ormhängen, liksom den unika mumifierade ormen i en liten bronsdosa, påträffad på Gotland (Vierck 2002:Abb. 2:2-3). En stor och svår fråga är naturligtvis hur man ska uppfatta djurornamentikens innebörd – ingenting säger ju att de hängen med djurornamentik som jag här avstår från att behandla inte också de hade amulettkaraktär. Ornamentiken på några av dem kan till och med uppfattas just som ormar.

Hängen i form av en kvinnofigur, «valkyrior»

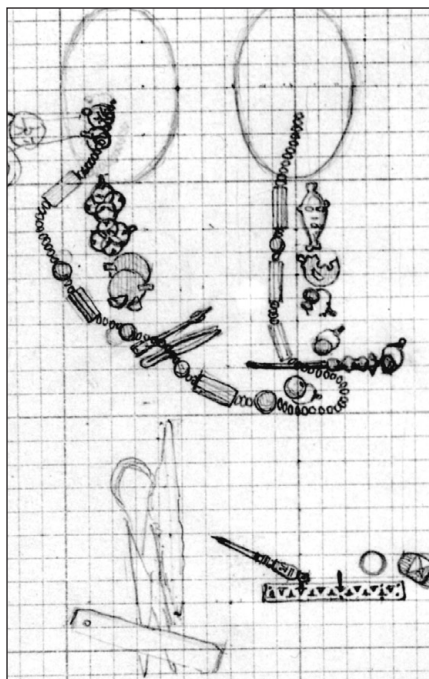
Små kvinnofigurer av silver, sedda i profil och liknande dem som redan nämnts från Longva och Gamla Uppsala, förekommer i två kammargravar i Birka, Bj 825 (Fig. 5) och Bj 968. Egentligen är de inga regelrätta hängen eftersom de saknar normal bärögla; istället har de en liten ögla på baksidan, eventuellt för fastsyning på ett klädesplagg. Av gravplanerna att döma har de emellertid varit fästa på pärlbandet i respektive grav och har därför fungerat som hängen. Kläder och frisyrer är noggrant tecknade och de tillhör en liten grupp sådana figurer, funna i kvinnogravar, i skattfynd eller som lösfynd. Kvinnorna på några av exemplaren håller fram ett dryckeshorn eller en bägare. Genom likheten med kvinnofigurerna på de gotländska bildstenarna som räcker fram ett dryckeshorn till ryttaren har hela gruppen redan tidigt kommit att uppfattas som valkyrior (Vierck 2002:24 och där anförd litteratur). Den tolkningen har emellertid mötts av en del invändningar och får tas med vissa reservationer, särskilt i de fall kvinnan inte räcker fram ett dryckeshorn eller en bägare. Alla avbildade kvinnor behöver ju inte nödvändigtvis vara valkyrior. Hayo Vierck uppfattar dessa välkomnande «valkyrior» som en *interpretatio Germanica* av antikens adventus-motiv (Vierck 2002:25ff).

Figur 5. «Valkyria» från Bj 825 (efter Arbman 1940).

Hängen i form av en ansiktsmask

Ansiktsmasker, ibland av närmast groteskt utseende, förekommer som ett element i den senvikingatida Mammenstilen; karakteristiska exempel på detta uppträder på åtskilliga sydsandinaviska runstenar. Även bland de vikingatida hängen återfinns ansikten, några av dem inte olika runstensmaskerna, andra helt normala mansansikten. Runstenarnas ansiktsmasker har ofta tolkats som apotropeiska, till skydd för stenen eller den som stenen rests över. Tolkningen att de skulle avse kristusframställningar har också framförts (Hultgård 1992:89).

Figur 6. Pärlor och hängen i kammargraven Bj 860B. Detalj från Hjalmar Stolpes fältritning. Observera hängen i form av mansansikte t.h. och de eldstålsformiga hängena t.v. Nedanför dem ligger två Hedebymynt med ansiktsmasker (efter Arbman 1943).

Figur 7. Hänge i form av ett mansansikte från Bj 642 (efter Callmer 1989).

Mansansikten/ansiktmasker i form av hängen har påträffats i Birka i kammargravarna Bj 860 B (Fig. 6), Bj 642 (Fig. 7), och Bj 865, dessutom i Bj 649, där det förutom ett ansikte också fanns två armar, den ena med en tydlig omlindad armrिंग. De två hängena från Bj 642 och 860 B är av brons och tillhör den gjutna så kallade Giletypen (Callmer 1989:25), daterbar till 900-talet, och är de som närmast ansluter sig till Mammenstilens masker genom de utvidna skäggflikarna. Alla de aktuella gravarna innehöll pärlor, 642 och 860 B sådana av karneol och bergkristall förutom glas- och glasflusspärlor. Bj 649 saknade spännbucklor, men kan bland annat genom förekomsten av en trattbägare dateras till 800-talet. Utöver den märkliga hängekompositionen av ett mansansikte och ett par armar förekom bland pärlorna ytterligare ett litet hänge i form av ett mansansikte (Arbman 1940:Taf. 94:12). I Bj 860 B påträffades, förutom hängets av Giletyp, två eldstålsformade hängen och två ögleförsedda Hedebymynt av typen mansansikte/hjort bland pärlorna. Enligt Brita Malmer utgör det centrala mansansiktet med omgivande strålar på dessa Hedebymynt en delvis trogen kopia av frisiska sceattas av Wodan/Monster-typ från 700-talet, medan bården med sina ansiktmasker och ormar är ett självständigt nordiskt tillägg (Malmer 1966:65f). Mynt av denna typ har påträffats i nio Birkagravar (1966:278f), av vilka några dessutom innehåller andra hängen av trolig amulettkaraktär, till exempel kammargravarna Bj 835, Bj 954 och Bj 963, alla med sköldformiga hängen, Bj 835

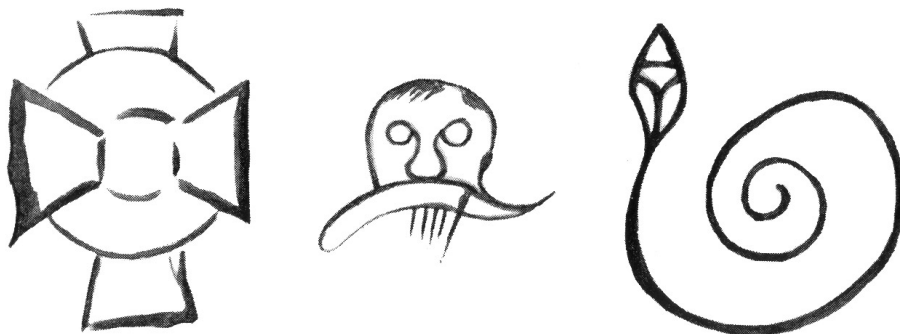
dessutom försedd med ett hängkors, samt Bj 968 (Fig. 8) med kubbstol, «valkyria», sköldformigt hänge och hängkors. Här är det av stort intresse, dels att förebilden för de aktuella Hedebymynten är ett Wodan-mynt, dels att man i bården valt att infoga ansiktsmasker och ormar – det religiöst-magiska innehållet förefaller tydligt. I det sammanhanget ligger det nära till hands att anföra de målade dekorationerna på en av tältvindskidorna i Osebergsgraven: en hoprullad orm, ett mansansikte och ett kors (Fig. 9) (Brøgger et al. 1917:327f). Kanske kan de hål- eller ögelförsedda Hedebymynten, liksom hängena i form av mansansikten eller mansmasker, uppfattas som amuletter med anknytning till Oden-kulten. Ett hänge föreställande ett mansansikte, denna gång av silver och utfört i filiganteknik, förekom också i den sena kistgraven Bj 865 med spännbucklor av typ P 55.

Mansansikten/ansiktsmasker är relativt vanligt förekommande i den keltiska konsten. I Skandinavien uppträder de i stormansgravar framförallt från och med folkvandringstid, liksom på kontinenten och i England. För Norge diskuterar Anders Hagen mansansikten med utgångspunkt i ett fynd från Vidarshov vid Åker, Hedmark och han följer motivet via vendeltid in i vikingatiden, där Osebergsvagnen är försedd med två olika slag av manshuvuden (Hagen 1950:88ff). Hagen refererar till Shetelig och menar att dessa huvuden inte bara var en utsmyckning utan också hade en magisk kraft. Intressant är ett borrestilsornerat spänne från Romerike, där djurornamentiken är kombinerad med ett förhållandevis naturalistiskt mansansikte (Hagen 1950: pl. XVIII:2 och XIX:1).

Ansiktsmasker fortsätter att vara ett dekorativt element även efter kristnandet, de förekommer till

Figur 8. Hedebymynt från Bj 968 (efter Malmer 1966).

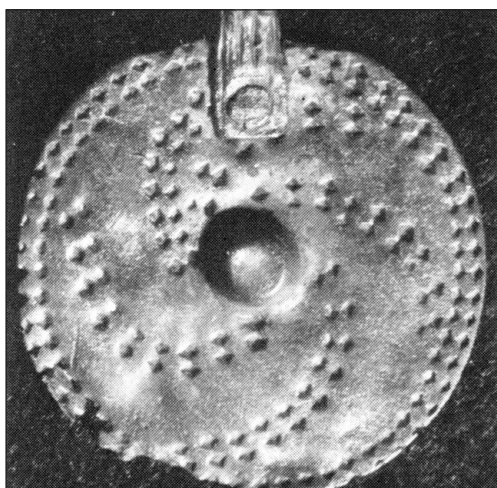
Figur 9. Målade symboler på tältstång från Osebergsgraven (efter Brøgger et al. 1917).

exempel på kyrkportaler och på dopfuntar. Tydligt var detta en symbol som utan svårighet kunde omtolkas och övertas av kristendomen.

Sköldformiga hängen

Sköldformiga silverhängen är relativt vanliga i Birkas kvinnogravar, de förekommer i 16 exemplar (Arbman 1940:Taf. 97; Duczko 1989). De allra flesta har en påtaglig mittbuckla och därifrån ett punsat möster av svängda ekrar så att ett virvelmotiv bildas (Fig. 10). Sådana hängen ingår i skattfynd från 1000-talet. Enligt Stenberger bör de dateras till tiden efter 950 (Stenberger 1958:159), en ganska sen datering som delvis bekräftas av de aktuella Birkagravarna. Den absolut vanligaste typen av ovalspännen som påträffas tillsammans med de sköldformiga hängena är P 51 C, men även P 51 A och B liksom P 52 och P 47 förekommer (beträffande klassificeringen och dateringen av ovala spännen i Birka se Jansson 1985, speciellt tabellen fig. 108). Två gravar faller emellertid utanför detta tydliga 900-talsmönster, eftersom de sköldformiga hängena där kombineras med ovalspännen av typ P 27 respektive P 37, vilket antyder att sådana hängen fanns redan under tidig Birkatid, även om de inte blev vanliga förrän vid mitten av 900-talet. Stenberger har föreslagit att dessa hängen skulle vara en rent nordisk form (Stenberger 1958:159), något som avvisas av Duczko, eftersom deras form och mönster har en lång tradition i europeiska kulturer (Duczko 1985:50). De sköldformiga hängena har sin största utbredning i Sverige, framförallt i Mälardalen och på Gotland, men har också påträffats i Danmark, i Norge, på Åland och i Ryssland (Duczko 1989:14).

Beträffande tolkningen tillskriver Stenberger dem en symbolisk-magisk innebörd, kanske som solsymboler, och han jämför dem med virvelmotiven på de tidiga gotländska bildstenarna (Stenberger 1958:159). Detta är naturligtvis tänkbart, men närmare till hands ligger enligt min mening att fokusera på deras påtagliga likhet med verkliga sköldar. Skölden är ett skyddande vapen och skydd är en naturlig funktion för

Figur 10.
Sköldformigt hänge från Bj
954 (efter Duczko 1989).

en amulett. Även för en sådan tolkning utgör de gotländska bildstenarna ett utmärkt jämförelsematerial. Så har till exempel ryttern på sten III från Stenkyrka, Lillbjärs (Lindqvist 1941:75, fig. 112) en sköld vars form och mönster helt överensstämmer med de sköldformiga hängenas. Detsamma gäller krigare avbildade i Stuttgart-Psaltaren, daterad till ca. 825 e.Kr (Duczko 1989:Abb. 2:19). Helt nyligen har Gustaf Trotzig med stöd dels i ikonografiskt material, dels i bibliska texter argumenterat för att de sköldformiga hängena skall kopplas till en föreställning om den kristna trons försvarare (Trotzig 2004:202). Han menar att bäraren kunde vara en primsignad eller döpt person eller kanske en anhängare till den gamla religionen som tagit till sig Vite Krist vid sidan av de gamla gudarna. En sådan tolkning motsäger dock inte enligt min åsikt att de skandinaviska sköldformiga hängena ursprungligen hört samman med den fornskandinaviska religionen. Som så ofta kan det istället vara frågan om en *interpretatio Christiana*.

Man kan kanske också koppla ihop de sköldformiga hängena med Ibn Fadlans beskrivning av begravningen av en nordbohövding vid Volga 922. Han omtalar där hur männen slår på sina sköldar medan slavflickan offeras (jfr Price 2002:175). En alternativ tolkning skulle då kunna vara att se de sköldformade hängena som symboler för sådana ritualer.

I sin genomgång av valkyriemotivet tar Hayo Vierck också upp ett spänne från Hedeby (Vierck 2002, Abb. 3), där en ryttere tas emot av en «valkyria» försedd med en sköld, vars utseende fullständigt stämmer överens med många av de sköldformiga hängena. Dea Sidenius Guttman har nyligen pekat på några nya liknande fynd av stort intresse (Sidenius Guttman 2004). Särskilt tydligt är ett spänne från Tissø, det visar en kvinnlig spjutbärande ryttere och framför hästen står en sköldbärande kvinna. Sidenius Gutmans slutsats är att spännena visar valkyrior, att de var förbehållna kvinnor i samhällets toppskikt och att de sköldformiga hängena skulle vara en enklare variant för kvinnor med lägre social status. Kopplingen till valkyrior och sköldmör är tilltalande. Däremot motsäger hängenas förekomst i några av de allra rikaste kvinnogravarna i Birka, liksom till exempel de praktfulla filigranornerade sköldformiga hängena i skatterna från Terslev, Danmark, och Gnezdovo, Ryssland, antagandet om att de skulle höra hemma på en lägre social nivå. Jag instämmer emellertid i tanken att de sköldformiga hängena är en signal om ett religiöst engagemang. Kanske innebar de att bärarinnan stod under valkyriornas och därmed Odens beskydd. Bland Hjalmar Stolpes fynd från Svarta Jorden i Birka finns en liten amulettring av brons med nio stavformiga hängen, ett miniatyrsvärd och en fragmentarisk miniatyrsköld. De stavformiga hängena visar en anknytning till sejd och schamanism, och därigenom också till Oden (Arrhenius 1961:142f; Price 2002:203f).

Eldstålsformiga hängen

Denna hängetypp kan sägas ha ett visst samband med torshamrarna eftersom de båda kan vara tillverkade av järn och upphängda på halsringar lika väl som de förekommer som hängen av silver eller brons (Fig. 11). Beträffande järnringarna finns en viktig skillnad i förhållande till torshammarringarna – på de eldstålsformiga ringarna uppträder hängen i form av skärar eller liar, typer som inte förekommer på torshammarringarna, medan spiraler och enkla ringar förekommer både på torshammarringar och på eldstålsformiga ringar (Ström 1984:139). Eldstålsformiga hängen är en nordisk typ som har påträffats i flera Birkagravar, bland annat i brandgraven Bj 701 som innehöll en eldstålsformad halsring av brons med två (ursprungligen tre) eldstålsformade hängen fästa i hål i halsringen. I kammargravarna Bj 825, 860 B och 950 förekom eldstålsformade hängen liggande på platsen för den dödas bröst, i Bj 860 B låg två hängen, vart och ett uppbyggt av fyra små sammanflätade eldstål, i direkt kontakt med ett pärlband. Alla tre kammargravarna tillhör 900-talet. Från Svarta Jordan finns två eldstålsformiga hängen av brons med ett par motställda fåglar. Bertil Almgren har visat att motställda, relativt realistiska djur är vanliga som dekor både på bronsnycklar och eldstålsformiga hängen från övergången vendeltid-vikingatid (Almgren 1955:77ff, Pl. 38). Eldstålsformiga hängen uppträder också i skattfynden från slutet av 900-talet och början av 1000-talet. Ett eldstålsformigt hänge var tillsammans med stavformiga hängen fäst på en amuletring i ett skattfynd från Klinta, Köpings socken på Öland, i vilket också ingick två sköldformiga hängen, ett eldstålsformigt hänge och en «valkyria». Att eldstålet hade en skyddande innebörd kan man förmodligen utläsa av det faktum att ett verkligt eldstål av järn påträffades tillsammans med en flintbit i en silverskatt från Blekinge (Stenberger 1958:317f, not 1). Stenberger ser de eldstålsformiga hängena som symboler för den livgivande och renande elden (1958:165). Som livgivande kan elden också uppfattas som en symbol för födelse och återfödande (Zeiten 1997:20).

Figur 11. Eldstålsformigt hänge från Bj 825 (efter Arbman 1940).

Avslutande diskussion

Amulethängen kan ses som ett viktigt kollektivt uttryck för trostillhörighet. Alexandra Sanmark har påpekat att förbud mot de kollektiva uttrycken för den gamla tron är ett viktigt inslag i de tidigmedeltida lagarnas kyrkobalkar (Sanmark 2004: 207ff).

Det är påtagligt att dessa hängen, som alla kan förknippas med en symbolisk religiös innebörd, i många fall förekommer tillsammans i rikt utrustade kvinnliga gravar i Birka, ofta kammargravar. Det är emellertid viktigt att framhålla att inte alla kvinnliga kammargravar med rik smyckeutrustning innehåller sådana amulethängen

– tydligen var det något speciellt med de kvinnor som var försedda med dem, ofta med flera olika exemplar. Neil Price har pekat ut några av Birkas kammargravar som troliga völvegravar, nämligen Bj 660, Bj 834 och Bj 845, beroende på att de alla tre innehåller järnstavar, som sannolikt kan tolkas som völvestavar (Price 2002:127ff). Vid en genomgång av de olika amulethängena ovan är det slående att vissa gravnummer återkommer gång på gång, en av dessa gravar är för övrigt völvegraven Bj 660. I tabellen nedan presenteras de gravar som innehåller minst två av hängetyperna.

Tabell 1. Birkagravar som innehåller minst två av de aktuella hängetyperna.

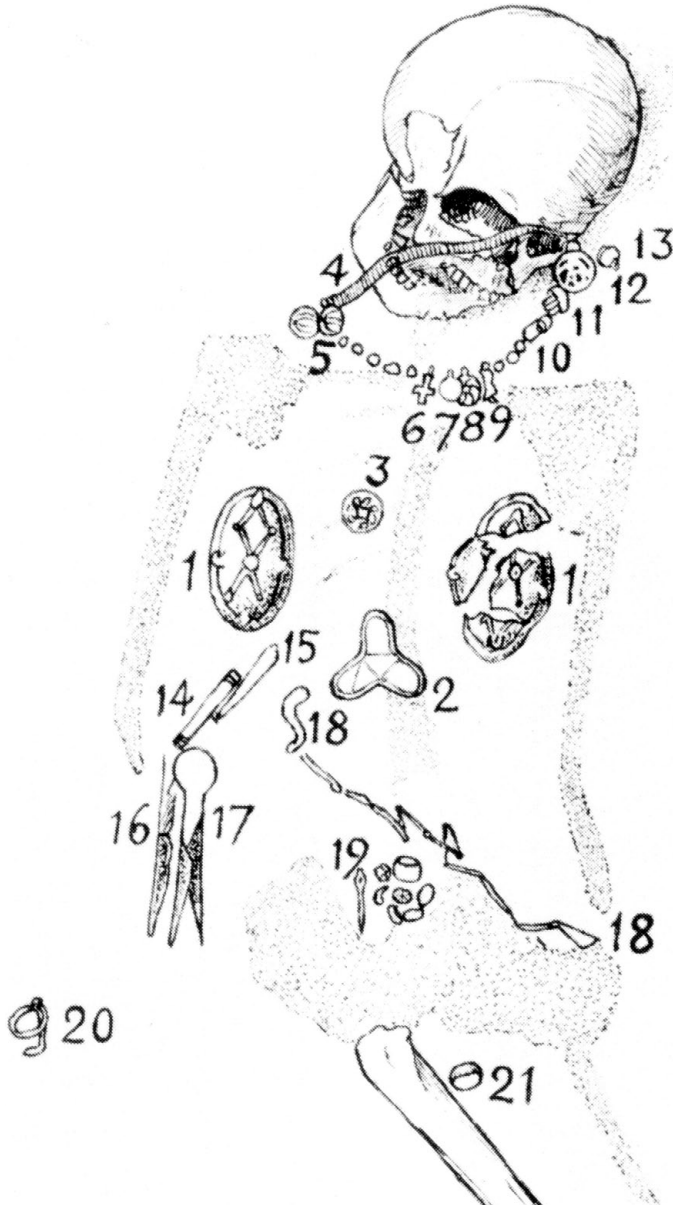
Gravn	Hängkors	Kubbstol	Ormhänge	Valkyria	Mask	Sköldf.	Eldstålsf.
Bj 632	(mynt)	X	X				
Bj 660	X					X	
Bj 825	(relikv.)			X		XX	X
Bj 835	X				H-mynt	X	
Bj 844		X	X			X	
Bj 860 B					X+Hmynt		XX
Bj 954					H-mynt	X	
Bj 963	(mynt)				H-mynt	X	
Bj 968	X	X		X	H-mynt	X	
Bj 983	X					X	

Det är uppenbart att hängkors och krucifix mycket väl kunde kombineras med hedniska hängen (Fig.12), ett tydligt uttryck för synkretism eller blandreligion, något som väl stämmer överens med den allmänna bilden av religionsskiftet (Gräslund 1985:292ff, 2001:127ff).

De mynt som angivits i kolumnen för hängkors utgörs i fallet Bj 632 av ett bysantinskt mynt med kors, i fallet Bj 963 av två västeuropeiska mynt, båda med kors. Brita Malmer har påpekat att mynt generellt skall ses som viktiga propagandainstrument, eftersom de visar vilket budskap den som slog mynten ville förmedla (Malmer 1996:86ff). Hon anser det vara påtagligt att man under kristnandeperioden ofta valde vackra mynt med ett religiöst budskap som amuletter (1996:93f).

Sådana genomborrade eller ögleförsedda mynt med tydliga kors kan därför enligt min åsikt uppfattas som motsvarigheter till hängkors, på samma sätt som relikvariehänget i Bj 825. En annan hängetyper i Bj 632 och Bj 963 som möjligen kan ha en kristen anknytning är silformiga hängen, dock borde silhålen i så fall kanske vara anbragta i mer tydlig korsform (jfr Duczko 1985:48 och där anförd litteratur). De är därför inte upptagna i tabellen.

Kombinationen ansiktsmask, orm och kors förekom som ovan nämnts på en av tältstängerna i Osebergsfyndet. De är målade i svartbrunt mot vit botten och har förmodligen ett magiskt syfte som skydd för dem som vistades i tältet (Brøgger et

Figur 12. Pärlor och hängen i kammargraven Bj 968. Detalj från Hjalmar Stolpes fältritning. 6 = hängkors, 8 = sköldformigt hänge, 9 = «valkyria», 10 = «kubbstol» 19 = läderpung med diverse föremål, blant annat ett genomborrat Hedebymynt med ansiktsmask (efter Callmer 1989).

al. 1917:327f). Det är intressant och tankeväckande att just denna kombination av mansansikte och orm förekommer som ett rent nordiskt tillägg på en typ av de tidiga Hedebymynten, tillverkade ungefär samtidigt som Osebergsgraven anläggs. På det här avbildade exemplaret finns dessutom kors på ansiktsmaskens kinder. Detta, ansiktsmask, orm och kors, måste ha varit en tydlig kod för de samtida betraktarna, säkerligen med en religionspolitisk innebörd. Såväl Hedebymynten som utrustningen i Osebergsgraven bör helt klart uppfattas som kungliga produkter. I det sammanhanget är det återigen värt att nämna Hayo Viercks påpekande att mer än en tredjedel av de kända stolformiga hängena härrör från Birka, Hedeby och Fyrkat, centralorter med anknytning till kungamakten. Dessa symboler hör således troligen hemma i det högsta samhällsskiktets religionsutövning. Att den fornskandinaviska religionen under andra hälften av första årtusendet hade påverkats av kristendomen bidrog utan tvekan till att religionsskiftet i de högre samhällsskikten skedde gradvis och utan synbara inslag av våld, att man kunde kombinera kors och hedniska amuletter liksom att olika symboler levde vidare, med mindre ändringar av innebörden.

Kvinnors engagemang i den fornskandinaviska religionen var sannolikt stort. Inom fruktbarhetskulten tycks kvinnorna ha spelat en central roll långt tillbaka i tiden, och det finns ingen anledning att tro att detta upphörde under den sena järnåldern, trots att krigarideologin då fick stor betydelse i samhället. Nyligen har religionshistorikern Olof Sundqvist granskat kvinnliga kultledares religiösa och sociala position i Skandinavien under yngre järnålder (Sundqvist 2004). Han vänder sig mot användningen av termer som «förkristna präster» och menar bland annat att begreppet leder tanken till manliga aktörer och därmed utesluter kvinnliga kultledare. En genomgång av källorna visar att den äldre religionshistoriska uppfattningen att kvinnliga kultledares verksamhet var begränsad till en privat sfär, till primitiv fruktbarhetskult eller ondskefull magi inte stämmer. Istället uppträder kvinnor i rituella roller på alla nivåer i samhället (Sundqvist 2004:11). Kanske ska vi se amulethängena i de rika kvinnogravarna som ett tecken på att de kvinnor som bar dem hade en viktig funktion i den förkristna kulten, vid sidan av völvorna. Att några av hängetyperna också kan ges en kristen innebörd tyder på det gradvisa skeendet i religionsskiftet och visar även fram mot kvinnornas aktiva roll vid kristnandet.

Summary

The starting-point for this article is the jewellery equipment in some very rich female graves in Birka, containing various pendants of silver or bronze and beads of rock crystal, carnelian, glass and glass paste. Probably some of these pendants were regarded as loaded with a special power, giving protection and/or luck. Pendants in the shape of a chair, a coiled snake, a «valkyrie», a male face or mask, a shield and a fire-steel are suggested to be amulet pendants. It is striking that two or more of these pendants occur in some graves, sometimes in combination with a pendant cross. These graves are special as there are many rich female graves with no pendants at all. Obviously combining pagan and Christian amulets was accepted, in accordance with the idea

of syncretism during the process of Christianisation. The women buried with two or more of these amulets may well have had a function in the pre-Christian cult.

Litteratur

- Almgren, B. 1955. *Bronsnäcklar och djurornamentik*. Uppsala.
- Arbman, H. 1940. *Birka I. Die Gräber. Tafeln*. Stockholm.
- Arbman, H. 1943. *Birka I. Die Gräber. Text*. Stockholm.
- Arrhenius, B. 1961. Vikingatida miniatyrer. *Tor* 7:139-164.
- Brøgger, A.W., Falk, H. & Schetelig, H. (red.) 1917. *Osebergfundet utgitt av den Norske stat*. Bind I. Kristiania.
- Callmer, J. 1989. Gegossene Schmuckanhänger mit nordischer Ornamentik. I: Arwidsson, G. (red.) *Birka II:3. Systematische Analysen der Gräberfunde*, s. 19-42. Stockholm.
- Dommasnes, L.H. 1991. Arkeologi og religion. I: Steinsland, G, Drobin, U., Pentikäinen, J. & Meulengracht Sørensen, P. (red.) *Nordisk Hedendom. Et Symposium*, s. 47-62. Odense.
- Duczko, W. 1985. *Birka V: the filigree and granulation of the Viking period*. Stockholm.
- Duczko, W. 1989. Runde Silberblechanhänger mit punziertem Muster. I: Arwidsson, G. (red.) *Birka II:3. Systematische Analysen der Gräberfunde*, s. 9-18. Stockholm.
- Fabech, C. 1992. Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation. I: Fabech, C. & Ringtved, J. (red.) *Samfundsorganisation og regional variation i Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*. Beretning fra 1. Nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989. Jysk arkæologisk selskabs skrifter 27, s. 283-303. Århus.
- Fett, P. 1944. Bergens Museums tilvekst av oldsaker 1943. *Bergens Museums Årbok 1943. Historisk antikvarisk rekke* nr. 4:1-50.
- Fuglesang, S.H. 1989. Viking and medieval amulets in Scandinavia. *Fornvännen* 84:15-25.
- Graham-Campbell, J.A. 1980. *Viking artefacts: a select catalogue*. London.
- Gräslund, A-S. 1984. Kreuzanhänger, Kruzifix und Reliquiar-Anhänger. I: Arwidsson, G. (red.) *Birka II:1. Systematische Analysen der Gräberfunde*, s.111-118. Stockholm.
- Gräslund, A-S. 1985. Den tidiga missionen i arkeologisk belysning – problem och synpunkter. *Tor* 20:291-313.
- Gräslund, A-S. 2001. *Ideologi och mentalitet: om religionsskiftet i Skandinavien från en arkeologisk horisont*. Opia 29. Uppsala.
- Gräslund, A-S. 2005. The watchful dragon. Aspects of the conversion of Scandinavia. I: Arge, S. & Mortensen, A. (red.), *Proceedings of the Viking Congress in Torshavn 2001*, s. 374-389.
- Hagen, A. 1950. Et funn fra Vidarshov ved Aker, Vang, Hedmark. *Viking XIV*:87-98.
- Hallfreðar saga. *Íslenzka fornrit bd. VIII*. Hið íslenzka fornritafélag. Reykjavík 1939.
- Hultgård, A. 1992. Religiös förändring, kontinuitet och ackulturation/synkretism i vikingatidens och medeltidens skandinaviska religion. I: Nilsson, B. (red.) *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid. Projektet Sveriges kristnande*. Publikationer 1, s. 49-103. Uppsala.
- Jansson, I. 1985. *Ovala spännbucklor: en studie av vikingatida standardsmycken med utgångspunkt från Björkö-fyndet*. Aun 7. Uppsala.
- Lindqvist, S. 1941. *Die Bildsteine Gotlands I*. Stockholm.
- Malmer, B. 1966. *Nordiska mynt före år 1000*. Acta Archaeologica Lundensia 4. Lund.
- Malmer, B. 1996. Sigunamyntningen som källa till Sveriges kristnande. I: Nilsson, B. (red.) *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv. Projektet Sveriges kristnande*. Publikationer 5, s. 85-113. Uppsala.
- Nilsson, B. 1992. Till frågan om kyrkans hållning till icke-kristna kultfenomen. Attityder under tidig medeltid i Europa och Norden. I: Nilsson, B. (red.) *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid. Projektet Sveriges kristnande*. Publikationer 1, s. 9-47. Uppsala.
- Nordahl, E. 2001. *Båtgravar i Gamla Uppsala. Spår av en vikingatida högeståndsmiljö*. Aun 29, Uppsala.
- Price, N. 2002. *The Viking Way: Religion and War in Late Iron Age Scandinavia*. Aun 31. Uppsala.
- Renfrew, C. 1982. *Towards an archaeology of mind: an inaugural lecture delivered before the University of Cambridge on 30 November 1982*. Cambridge.

- Renfrew, C. 1994. Towards a cognitive archaeology. I: Renfrew, C. & Zubrow, E.B.W. (red.) *The ancient mind: elements of cognitive archaeology*, s. 3-12. Cambridge.
- Roesdahl, E. 1977. *Fyrkat: en jysk vikingeborg. II: Oldsagerne og graupladsen*. Nordiske Fortidsminder B4. København.
- Roesdahl, E & Wilson, D.M. (red.) 1992. *From Viking to Crusader: Scandinavia and Europe 800-1200*. Copenhagen.
- Sanmark, A. 2004. *Power and Conversion – a comparative study of Christianization in Scandinavia*. Opia 34. Uppsala.
- Shetelig, H. 1944. Smykker av jet i norske vikingefunn. *Bergens Museums Årbok* 1944: 3-14.
- Sidenius Guttman, D. 2004. The Myth behind the Material. Viking Age shield-pendants from the high-status settlement of Tissø, Denmark. Opublicerad artikel framlagd vid socratesnätverkets forskarkurs vid Tartu Universitet, augusti 2004.
- Solberg, B. 1999. «Holy white stones». Remains of fertility cult in Norway. I: von Freeden, U., Koch, U. & Wiczorek, A. (red.) *Völker an Nord- und Ostsee und die Franken*. Akten des 48. Sachsensymposiums in Mannheim vom 7. bis 11. September 1997. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 3, s. 99-106. Bonn.
- Stenberger, M. 1958. *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. I. Text*. Stockholm.
- Ström, K. 1984. Thorshammerringe und andere Gegenstände des heidnischen Kults. I: Arwidsson, G. (red.) *Birka II:1. Systematische Analysen der Gräberfunde*, s. 127-140. Stockholm.
- Sundqvist, O. 2004. Kvinnliga kultledares religiösa och sociala position i forntida Skandinavien. Opublicerat manuskript. Uppsala.
- Trotzig, G. 2004. Trons försvarare i Birka. *Fornvännen* 99:107-207.
- Vatnsdælasaga. *Íslenzk fornrit bd. VIII*. Hið íslenzka fornritafélag, Reykjavík 1939.
- Vierck, H. 2002. Zwei Amulettbilder als Zeugnisse des ausgehenden Heidentums in Haithabu. I: Radtke, C. (red.) *Das archäologische Fundmaterial VII. Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu* 34, s. 9-67. Neumünster.
- Wanscher, O. 1980. *Sella curulis: the folding stool, ancient symbol of dignity*. Copenhagen.
- Zeiten, M.K. 1997. Amulets and amulet use in Viking Age Denmark. *Acta Archaeologica* 68:1-74.